

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 43 (2015)

«Συνήθειες της καρδιάς» και ατομικισμός

Βασιλική Σιούφα

doi: [10.12681/hpsa.14408](https://doi.org/10.12681/hpsa.14408)

Copyright © 2017, Βασιλική Σιούφα

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σιούφα Β. (2017). «Συνήθειες της καρδιάς» και ατομικισμός. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 43, 131–149. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14408>

Βασιλική Σιούφα*

«ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΤΗΣ ΚΑΡΔΙΑΣ»
ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΣ

Στο άρθρο ασκείται κριτική τόσο ως προς την εγκυρότητα των αιτίων της επικράτησης του ατομικισμού τα οποία διαπιστώνει στην πολιτισμική κριτική του ο R.N. Bellah, όσο και ως προς τις λύσεις που προτείνει. Συγκεκριμένα, η κριτική του άρθρου επικεντρώνεται στο ότι η αιτιολόγηση του ατομικισμού από τον Bellah περιορίζεται στην ηθική σφαίρα και επιπλέον στο ότι προτείνει την αποκατάσταση της κοινωνικής αλληλεγγύης μέσω μιας ακαθόριστης έννοιας πολιτικής του «κοινού αγαθού». Σχετικά με την επιστροφή σε θρησκευτικές πρακτικές την οποία ο Bellah προτείνει επισημαίνεται ότι αποτελεί ένα αξιολογικού και κοινωνιολογικού χαρακτήρα αίτημα, δηλαδή αφορά αλληλέγγυες αξίες και τη συμμετοχή σε τοπικές κοινωνικές πρακτικές. Παράλληλα, στο άρθρο εντοπίζονται στοιχεία κοινωνικοοικονομικής κριτικής που υπάρχουν στο έργο του Bellah, κυρίως σε μεταγενέστερες επεξεργασίες της κριτικής που ασκεί στον ατομικισμό.

Λέξεις-κλειδιά: Bellah, ατομικισμός, δημοκρατία, θρησκεία, πολιτική συμμετοχή, κοινωνική αλληλεγγύη, πολιτισμικές σπουδές

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΔΙΕΥΚΡΙΝΗΣΕΙΣ

Το 2013 έφυγε από τη ζωή ο Robert Neelly Bellah, ένας από τους πλέον γνωστούς κοινωνιολόγους και μαθητής του Talcott Parsons. Μεταξύ άλλων διερεύνησε το θρησκευτικό φαινόμενο σε προνεωτερικές, παραδοσιακές και σύγχρονες κοινωνίες, εξετάζοντας πως προκύπτει το θρησκευτικό συναίσθημα και πως η θρησκεία επηρεάζει

---

*Σ.Ε.Π., Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

την κοινωνική και πολιτική ζωή. Ενεργό μέλος της Αριστεράς στις Η.Π.Α. από τη δεκαετία του '40, υπέστη διώξεις από το μακαρθισμό.

Παράλληλα με τη μελέτη της θρησκείας, άσκησε κριτική σε πολιτισμικά φαινόμενα της Αμερικανικής κοινωνίας. Ο προβληματισμός του Bellah μπορεί να ενταχθεί στην ευρύτερη κριτική που έγινε στη φιλελεύθερη κουλτούρα από τον «κοινοτισμό» (communitarianism). Η κριτική που άσκησε έχει κατηγορηθεί, όπως και εκείνη πολλών άλλων «κοινοτιστών», για επιφανειακότητα, λόγω των εννοιών της αλληλεγγύης και της πολιτικής συμμετοχής στις οποίες στρέφεται για να προτείνει λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα που αναλύει. Στις παρακάτω σελίδες θα υποστηρίξω αυτήν την κριτική, θα δείξω όμως ότι στο έργο του Bellah τίθενται αιτήματα οικονομικής και κοινωνικής κριτικής.

Δεδομένου του γεγονότος ότι, όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια, η πολιτισμική κριτική που ασκεί ο Bellah στηρίζεται στη σύνδεση που κάνει μεταξύ θρησκείας και πολιτικής, κρίθηκε σκόπιμο να γίνει περαιτέρω ανάλυση της σύνδεσης αυτής, η οποία υπάρχει ήδη στην κλασική πολιτική θεωρία. Επιπλέον, στις επόμενες παραγράφους θα διευκρινιστούν οι έννοιες της «βιβλικής παράδοσης» και του «ρεπουμπλικανισμού», με τις οποίες ο Bellah παραπέμπει στις έννοιες της θρησκείας και της πολιτικής αντίστοιχα.

Η θεμελίωση ηθικών, κοινωνικών και πολιτικών εννοιών σε θεολογικού χαρακτήρα έννοιες είναι συνηθισμένη στην κλασική ρεπουμπλικανική και φιλελεύθερη θεωρία. Στο έργο πολλών φιλοσόφων και στοχαστών (ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν οι Machiavelli, Hobbes, Locke, Kant, Hegel) υπάρχουν εκτεταμένες αναφορές σε θεολογικά και ευρύτερα θρησκευτικά ζητήματα, τα οποία διαπλέκονται με τις ηθικές και πολιτικές τους θεμελιώσεις. Η αντιμετώπιση του φαινομένου από τους νεότερους μελετητές ποικίλει. Άλλοι αντιλαμβάνονται, και κατά συνέπεια ερμηνεύουν, τις παραπάνω κλασικές αναλύσεις ως δείγμα της χριστιανικής πίστης που χαρακτήριζε τους συγγραφείς, των οποίων η πίστη στο Θείο θεωρείται ότι θεμελιώνει το εννοιολογικό, ηθικό και πολιτικό οικοδόμημα του έργου τους. Άλλοι αντιλαμβάνονται τις θρησκευτικού χαρακτήρα αναλύσεις ως «σημάδι» της εποχής στις οποίες έγραψαν οι φιλόσοφοι, κατά την οποία κάθε μη θεολογικά θεμελιωμένο επιχείρημα ενείχε τον κίνδυνο ο συγγραφέας να υποστεί διώξεις. Σε άλλες περιπτώσεις οι μελετητές ανάγουν τις θεολογικές αναλύσεις σε κοινωνικοοικονομικούς και πολιτικούς παράγο-

ντες, που επηρέασαν τη διαμόρφωση της σκέψης των φιλοσόφων. Τη «διαμάχη» μεταξύ του αναγωγισμού της ερμηνείας από τη μία πλευρά, και, από την άλλη, της αυτονομίας του κειμένου, το οποίο παραμένει ανεπηρέαστο από την ερμηνεία του εκάστοτε μελετητή, επιχείρησε να επιλύσει η «Σχολή του Cambridge», φέρνοντας στη συζήτηση επιπλέον ζητήματα ιστορικότητας της ερμηνείας, αντιλαμβανόμενη τη μελέτη των στοχαστών του παρελθόντος μέσω της «ιστορικής», πέραν της «φιλοσοφικής» της διάστασης. Για τους εκπροσώπους της «Σχολής του Cambridge» πρέπει να μετακινηθούμε από την κλασική ερμηνεία των φιλοσόφων του παρελθόντος, κατά την οποία ο κάθε φιλόσοφος βρισκόταν, καθώς έγραφε, σε διάλογο με τον αμέσως προηγούμενό του γύρω από τα μεγάλα φιλοσοφικά ζητήματα της φιλοσοφικής παράδοσης όπως εκείνη αναπτυσσόταν μέσα στους αιώνες. Σύμφωνα με την κλασική άποψη, την οποία μεταξύ άλλων εκπροσωπούσαν μελετητές όπως ο Leo Strauss, το έργο του Locke, για παράδειγμα, «συνομιλούσε» με τον αμέσως προηγούμενό του, Hobbes κ.ο.κ. Όμως για τους εκπροσώπους της «Σχολής του Cambridge», όπως για παράδειγμα τους Quentin Skinner, J.G.A. Pocock και άλλους, η ερμηνεία του έργου χρειάζεται επιπλέον μια «ιστορικού» χαρακτήρα εξέταση των επιρροών που δέχτηκε κατά τη διάρκεια της ζωής του ο κάθε συγγραφέας από άλλους στοχαστές ή ιδεολογικά σχήματα. Για την εν λόγω Σχολή η χριστιανική πίστη η οποία υπήρχε στα έργα των μεγάλων κλασικών φιλοσόφων δεν μπορεί να αναχθεί σε άλλους παράγοντες. Ο σύγχρονος μελετητής θα πρέπει να αποφύγει να μεταστρέψει αντιλήψεις που ανευρίσκει μέσα στα προς μελέτη κείμενα, οι οποίες πιθανόν του φαίνονται μη εύλογες με τα δικά του δεδομένα, και αντίθετα πρέπει να δει τους υπό μελέτη φιλοσόφους «με τα δικά τους μάτια». Διαπιστώνουμε με άλλα λόγια ότι το ζήτημα της θρησκείας και η σύνδεσή του με ζητήματα ερμηνείας του κοινωνικού και πολιτικού φαινομένου δεν σπανίζει στην πολιτική θεωρία αλλά αντιθέτως βρίσκεται πάντα στο προσκήνιο.

Παράλληλα με τον παραπάνω προβληματισμό είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί ο τρόπος με τον οποίον ο Bellah αντιλαμβάνεται την έννοια της «βιβλικής παράδοσης» στην οποία αναφέρεται. Ο όρος «βιβλική» παράδοση σύμφωνα με τους συγγραφείς παραπέμπει στην παράδοση που ξεκινά από τη «βιβλική θρησκεία» και ασκείται κυρίως μέσα σε «Εβραϊκές και Χριστιανικές θρησκευτικές κοινότητες». Η παράδοση αυτή χαρακτηρίζεται από πολυμορφία

όσον αφορά τις εκφάνσεις της, οι οποίες όμως όλες μοιράζονται «την πίστη στο Θεό». Σε παλιότερες χρονικές περιόδους αφορούσε Πουριτανικές κοινότητες, δηλαδή μια μορφή Προτεσταντισμού, αργότερα όμως αφορούσε επίσης Καθολικές και Εβραϊκές κοινότητες οι οποίες μετανάστευσαν στις Η.Π.Α. Για τους συγγραφείς, ο όρος «βιβλική παράδοση» επιπλέον συνδηλώνει ποικίλες «εκκλησίες, σέκτες, μυστικιστικές ομάδες ή ατομικιστικές μορφές άσκησης του Χριστιανισμού».¹ Όλες θεωρούνται ότι επηρεάζουν βαθιά τη ζωή των πιστών, αντιπροσωπεύοντας τις αξίες που πρεσβεύουν και, παρά τον κατοχυρωμένο χωρισμό Εκκλησίας – Κράτους στις Η.Π.Α., εμπλέκονται μέσω των αξιών αυτών στο δημόσιο βίο. Για παράδειγμα, πολλές εκκλησίες υπήρξαν πρωτεργάτες του κινήματος ενάντια στη δουλεία, ενώ, σύμφωνα με τους συγγραφείς, το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα που δείχνει τον τρόπο με τον οποίον η θρησκεία προάγει τη συμμετοχή στα κοινά, είναι το κίνημα υπέρ των Πολιτικών Δικαιωμάτων και χαρακτηριστικότερος εκπρόσωπος ο Martin Luther King.

Οι συγγραφείς αντιλαμβάνονται τη ρεπουμπλικανική παράδοση ως στενά συνδεδεμένη με τη βιβλική παράδοση κατά τη διάρκεια πολλών από τις ιστορικές περιόδους της Αμερικανικής ιστορίας. Κατά περιγραφή τους, η χρήση του όρου «ρεπουμπλικανισμός» παραπέμπει στην παράδοση των πόλεων της αρχαίας Ελλάδας και Ρώμης και τον «πολιτικό ουμανισμό» των μεσαιωνικών και αναγεννησιακών πόλεων, όπως ο τελευταίος συνεισέφερε στη διαμόρφωση των σύγχρονων δημοκρατιών.² Εκείνο που ιδίως ενδιαφέρει τους συγγραφείς είναι το γεγονός ότι, όπως υποστηρίζουν, στις ρεπουμπλικανικές πόλεις οι πολίτες εμφορούνται τόσο από την πολιτική αρετή όσο και από το ατομικό συμφέρον. Ο πολίτης εκείνων των πόλεων συμμετείχε στα κοινά διαμορφώνοντας προς το καλύτερο όχι μόνο τη δημόσια πλευρά του βίου του αλλά και την ιδιωτική, καθώς η συμμετοχή στα κοινά αποτελούσε επίσης μια μορφή ηθικής εκπαίδευσης του πολίτη. Στόχοι του ρεπουμπλικανισμού θεωρούνται ότι είναι η δικαιοσύνη και το δημόσιο αγαθό.

Όμως κατά την ανάπτυξη του επιχειρήματος των συγγραφέων συχνά ο όρος «ρεπουμπλικανισμός» λαμβάνει τη σημασία που συ-

1. R.N. Bellah κ.ά., *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life*, University of California Press, Berkeley 1985, σ. 333.

2. Στο ίδιο, σ. 335.

νήθως έχει στην κοινοτιστική κριτική του φιλελευθερισμού, όπου το περιεχόμενο του όρου δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκη με το ρεπουμπλικανισμό της νεότερης πολιτικής θεωρίας. Στην μεν πρώτη περίπτωση, δηλαδή στη σύγχρονη αγγλοσαξωνική και κυρίως αμερικανική συζήτηση που ασκεί πολιτισμική κριτική στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες, «ρεπουμπλικανική» χαρακτηρίζεται εκείνη η κριτική στη φιλελεύθερη θεωρία η οποία δίνει προτεραιότητα στη πολιτική συμμετοχή, αντιπαράθετοντάς την στην κεντρική σημασία που έχει στην φιλελεύθερη θεωρία η έννοια του ατόμου και των δικαιωμάτων. Η σύγχρονη ρεπουμπλικανική κριτική του φιλελευθερισμού κατανοεί τη θεμελιακή σημασία την οποία δίνει ο φιλελευθερισμός στα ατομικά δικαιώματα και τον αυτοκαθορισμό, ως αιτία της πολιτικής απάθειας και ιδιώτευσης που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες. Συνεπώς θέτει αιτήματα αντικατάστασης των δικαιωμάτων, ως κύριας έννοιας της πολιτικής θεωρίας, με την πολιτική συμμετοχή, με στόχο ο θεωρητικός αυτός αναπροσδιορισμός των κατανοήσεων και αντιλήψεων να οδηγήσει εν τέλει σε διαφοροποίηση των πολιτικών πρακτικών προς όφελος της πολιτικής ενεργοποίησης και συμμετοχής.

Αυτό το πλαίσιο αποτελεί το επίκεντρο της πολιτισμικής κριτικής που ασκούν οι συγγραφείς, οι οποίοι προβαίνουν στη σύνδεση θρησκείας και πολιτικής με τον τρόπο που αναλύθηκε παραπάνω. Όπως φαίνεται από τα προαναφερθέντα, η «βιβλική παράδοση» κατά τους συγγραφείς δεν έρχεται σε σύγκρουση με τα αιτήματα της πολιτικής συμμετοχής. Κατά την κοινωνιολογική θεώρηση της Αμερικανικής κοινωνίας στην οποία προβαίνουν, οι συγγραφείς υποστηρίζουν πως τα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα, στο συγκεκριμένο περιβάλλον το οποίο εξετάζεται, ήταν πάντα συνδεδεμένα με θρησκευτικές αξίες και πρακτικές. Με άλλα λόγια, η θρησκεία, με το περιεχόμενο της έννοιας το οποίο έχει περιγραφεί παραπάνω, αντιμετωπίζεται «με θετικό πρόσημο» και όχι με κριτική προς το φαινόμενο διάθεση.

Η σύνδεση θρησκείας και πολιτικής οπωσδήποτε έχει απασχολήσει την αριστερή σκέψη. Παρά τη γνωστή κριτική του Marx στη θρησκεία, και τη θεώρησή της ως «ιδεολογία» με τη μαρξική έννοια, έχουν γίνει πολλές προσπάθειες σύνδεσης των δύο κοσμοαντιλήψεων, θρησκευτικής και μαρξικής. Το παρόν κείμενο αποτελεί μεταξύ άλλων προσπάθεια να διερευνηθούν ανάλογα ζητήματα που προκύπτουν από την ένταξη του Bellah στην αριστερά

και την παράλληλη ενασχόλησή του με το θρησκευτικό φαινόμενο. Για τον Bellah προφανώς οι δύο αυτές δεσμεύσεις δεν έρχονται σε σύγκρουση, ενώ στο σύνολο του έργου του η θρησκεία γίνεται αντιληπτή ως κοινωνικό φαινόμενο προς μελέτη. Στις σελίδες που ακολουθούν θα αναλυθεί μεταξύ άλλων ο τρόπος με τον οποίον η θρησκεία αντιμετωπίζεται ως φορέας αξιών, στα πλαίσια της κριτικής που ασκούν οι συγγραφείς στον ατομικισμό. Οι θρησκευτικές πρακτικές θεωρείται ότι ενεργοποιούνται ήδη στο συγκεκριμένο πολιτισμικό περιβάλλον όπου ασκείται κριτική, στην πολιτική και στην ηθική σφαίρα, και μάλιστα πρέπει να ενδυναμωθούν, πάντα όμως μέσα στα πλαίσια του χωρισμού θρησκευτικής και κρατικής εξουσίας.

2. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΥ

Ο Bellah με το έργο του αναζητά τα αίτια της εξάπλωσης του ατομικισμού, της αποξένωσης, με την έννοια του περιορισμού του βίου στην ιδιωτική σφαίρα, και της ακόλουθης απομάκρυνσης από την πολιτική συμμετοχή. Το γνωστότερο έργο του Bellah, *Habits of the Heart* εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1985 και είναι συλλογικό. Οι υπόλοιποι συγγραφείς, Richard Madsen, Ann Swidler, William M. Sullivan και Steven M. Tipton κινούνται στα πεδία της κοινωνιολογίας, της φιλοσοφίας και της κοινωνιολογίας της θρησκείας. Το βιβλίο αποτελείται από αναλύσεις οι οποίες έγιναν με βάση τα εμπειρικά δεδομένα μιας έρευνας που διεξήχθη από το 1979 έως το 1984. Η έρευνα αφορούσε συνεντεύξεις από 200 λευκούς Αμερικανούς που ανήκαν στη μεσαία τάξη. Ευρύτεροι στόχοι της έρευνας ήταν ο τρόπος με τον οποίο οι συμμετέχοντες νοηματοδοτούσαν το βίο τους και οι μορφές που λαμβάνει η αλληλεπίδραση μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου βίου. Όπως υποστηρίζει ο Bellah, η άνοδος του ατομικισμού και η μείωση της πολιτικής συμμετοχής αποτελούν συμπτώματα κρίσης και στις δύο πλευρές του βίου. Επειδή οι συγγραφείς του βιβλίου θεωρούν ότι, εκτός από τις εκκλησιαστικές συγκεντρώσεις, σε κάθε άλλο τομέα η συμμετοχή σε συλλογικότητες έχει μειωθεί, θέτουν ως σκοπούς της προσπάθειάς τους, όπως οι ίδιοι περιγράφουν, την ενδυνάμωση της οικογενειακής ζωής, των θρησκευτικών παραδόσεων και της συμμετοχής σε τοπικούς πολιτικούς θεσμούς, ώστε η ατομικότητα να βρίσκεται σε αρμονία με

την πολιτική κοινότητα και συγχρόνως οι δημοκρατικοί θεσμοί να προωθούν την ελευθερία.

Ενώ ο Bellah παρατηρεί μια επικίνδυνη και καταστροφική επικράτηση του ατομικισμού στην Αμερική, συγχρόνως εντοπίζει την ύπαρξη ισχυρών κοινοτικών θεσμών συμμετοχής μέσα στις κοινωνικές ενώσεις. Θεωρεί ότι οι «ενδιάμεσες» κοινωνικές ενώσεις διαφυλάττουν τις αξίες της κοινότητας, όπως η αλληλεγγύη και η συμμετοχή. Παράλληλα, επισημαίνει ότι οι Αμερικανοί χαρακτηρίζονται από μεγάλη προσήλωση σε θρησκευτικές αξίες και πρακτικές, γεγονός το οποίο τοποθετεί τη θρησκευτική λατρεία σε μία από τις πρώτες προτεραιότητες του μέσου Αμερικανού.

Οι «συνήθειες της καρδιάς» παραπέμπουν ευθέως στην κριτική της δημοκρατικής ισότητας από τον Tocqueville και αφορούν τους συνεκτικούς δεσμούς που προφυλάσσουν την ελευθερία από την γιγάντωση του ατομικισμού. Στο βιβλίο του *Η Δημοκρατία στην Αμερική*,³ ο Tocqueville διατυπώνει την κριτική του στη δημοκρατική ισότητα και στα προβλήματα που βλέπει ότι τα νέα για την εποχή του δημοκρατικά ήθη δημιουργούν. Στο βιβλίο αυτό διατυπώνεται η άποψη ότι η ισότητα κινδυνεύει να οδηγήσει σε προσβολή της ελευθερίας, γιατί ο ατομικισμός, ο οποίος αναπτύσσεται καθώς εδραιώνεται η δημοκρατία, καταστρέφει τους κοινωνικούς δεσμούς, που μετριάζουν ακριβώς αυτές τις καταστροφικές συνέπειες της δημοκρατίας. Δηλαδή η ισότητα, την οποία η δημοκρατία κατοχυρώνει, έχει κάποιες συνέπειες, οι οποίες ακυρώνουν τις ίδιες τις προϋποθέσεις της ισότητας. Ο ατομικισμός παραπέμπει στην απομάκρυνση από την κοινωνική ζωή, τον περιορισμό της ζωής στην ιδιωτική σφαίρα και την ακόλουθη πολιτική απάθεια η οποία αναπτύσσεται. Επειδή όλοι πιστεύουν ότι είναι ίσοι, λόγω του ότι αυτό έχει πλέον δημοκρατικά κατοχυρωθεί, και επειδή όλοι έχουν την ψευδαίσθηση ότι συμμετέχουν, τελικά η δημοκρατία καταλήγει να είναι ακόμα λιγότερο συμμετοχική από την αριστοκρατία. Σύμφωνα με τον Tocqueville, για να έχουμε θεσμούς που διαφυλάσσουν την ελευθερία, πρέπει οι θεσμοί αυτοί να υπερασπίζονται την πολιτική κοινότητα, αλλιώς μέσα στη δημοκρατία οι άνθρωποι φτάνουν στην αποξένωση και την απάθεια.

Όπως αναλύεται στο Κεφάλαιο 17 του Βιβλίου I του βιβλίου *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, μόνο με τις «συνήθειες της καρδιάς»

3. Α. ντε Τοκβίλ, *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, Στοχαστής, Αθήνα 1997.

(habits of the heart), δηλαδή τα ήθη και τα έθιμα που χαρακτηρίζαν τους κατοίκους της Αμερικής της εποχής του, μπορεί να καταπολεμηθεί ο «ήπιος δεσποτισμός» (soft despotism) ο οποίος κινδυνεύει να επικρατήσει στο δημοκρατικό πολίτευμα στην Αμερική. Όπως λέει ο Tocqueville, στις συνήθειες ή στα «ήθη» (με την αρχαία έννοια των «mores») των Αμερικανών κατά πρώτο λόγο οφείλεται το ότι διατηρείται το δημοκρατικό πολίτευμα στις Η.Π.Α. Δηλώνει ότι χρησιμοποιεί τον όρο «ήθη» γιατί αναφέρεται όχι μόνο στις «συνήθειες της καρδιάς» (habits of the heart) αλλά και «στις διάφορες διαδεδομένες αντιλήψεις και γνώμες οι οποίες διαμορφώνουν τις απόψεις που οι άνθρωποι έχουν». Περιλαμβάνει με αυτήν την έννοια «την όλη ηθική και διανοητική κατάσταση ενός λαού», η οποία συνεισφέρει στη διατήρηση των «πολιτικών θεσμών» του λαού αυτού. Αυτό που έδειξαν οι Αμερικανοί δεν είναι ότι τα συγκεκριμένα έθιμά τους είναι τα μόνα που μπορούν να βοηθήσουν το δημοκρατικό πολίτευμα και ότι αυτά πρέπει να εφαρμοστούν παντού, αλλά ότι η σωστή λειτουργία της δημοκρατίας μπορεί να βοηθηθεί από τα ήθη και τους νόμους.

Ο Tocqueville αναλύει τη θρησκευτική πίστη ως βασικό χαρακτηριστικό που βοηθάει τον αμερικανικό λαό στη διατήρηση των πολιτικών του θεσμών, επειδή τα θρησκευτικά δόγματα στην Αμερική, υποστηρίζει ο Tocqueville, δεν έρχονται σε σύγκρουση με τη δημοκρατική διακυβέρνηση και τους δημοκρατικούς θεσμούς. Επιπλέον, αντιλαμβάνεται τις αναλύσεις στις οποίες προβαίνει, ως μια προσπάθεια να γίνει φανερός ο τρόπος με τον οποίον η ιδιωτική πλευρά του βίου αλληλεπιδρά με τη δημόσια.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η προβληματική του Bellah αποτελεί προσπάθεια να αναζητηθούν λύσεις σε προβλήματα της Αμερικανικής κοινωνίας με τη βοήθεια παλαιότερων διερευνήσεων των κοινωνικών συνθηκών της συγκεκριμένης χώρας, όπως είχαν γίνει στο παρελθόν από στοχαστές όπως ο Tocqueville.

3. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟ.

«ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΤΗΣ ΚΑΡΔΙΑΣ» ΚΑΙ «Η ΚΑΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ»

Στις επόμενες παραγράφους θα παρουσιάσω αναλυτικότερα την προβληματική της κριτικής του ατομικισμού από τον Bellah, που αναπτύσσεται στα βιβλία του *Habits of the Heart* (1985) και *The Good Society* (1991).

Στο βιβλίο του *Habits of the Heart* ο Bellah υποστηρίζει ότι ο μέσος Αμερικανός καθορίζεται από μια κουλτούρα ατομικισμού. Ο ατομικισμός λαμβάνει δύο μορφές: εκείνης του «ωφελιμιστικού ατομικισμού» του Benjamin Franklin, ο οποίος κυριαρχεί στον κόσμο της εργασίας και εκείνης του «εκφρασιακού ατομικισμού» του Walt Whitman, ο οποίος εκδιπλώνεται όταν επιλέγουμε τρόπους ζωής. Λόγω του ατομικισμού έχει ατονήσει η δέσμευση στην κοινότητα η οποία υπήρχε σε παλιότερες βιβλικές και ρεπουμπλικανικές παραδόσεις. Χωρίς τις αντιλήψεις του αγαθού όμως και την προσήλωση σε αξίες στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο, η κουλτούρα του ατομικισμού είναι ουσιαστικά ακάλυπτη. Μια κοινωνία δεν μπορεί να λειτουργήσει μόνο στοχεύοντας στους θεσμούς και στη διαφύλαξη των ατομικών δικαιωμάτων. Ο Bellah υποστηρίζει ότι, παρά τον ατομικισμό, υπάρχει αυτό που ονομάζει «κοινωνική οικολογία», δηλαδή θεσμοί οι οποίοι λειτουργούν έξω από την κουλτούρα του ατομικισμού. Το βιβλίο αποτελεί μια προσπάθεια να καταδείξει τη σημασία των παραδόσεων αυτών και των αλληλέγγυων αντιλήψεων που εκείνες υποστηρίζουν.

Το πρώτο βήμα για να ασκήσουν οι συγγραφείς κριτική στον ατομικισμό είναι να αναλύσουν πως βλέπουν οι Αμερικανοί την έννοια της ατομικής αυτονομίας. Όπως περιγράφουν, σύμφωνα με την αντίληψη η οποία είναι κυρίαρχη στις Η.Π.Α., το άτομο πρέπει να βρει τον εαυτό του, αφού πρώτα απομακρυνθεί από την οικογένεια και από την παραδοσιακή θρησκευτική κοινότητα.⁴ Στη συνέχεια, το άτομο πρέπει να διαλέξει ένα επάγγελμα και να εξελιχθεί σύμφωνα με τα κριτήρια που θέτει αυτό το επάγγελμα, σε αντίθεση με την παραδοσιακή αντίληψη η οποία έβλεπε την εργασία ως «κλήση από το Θεό». Μοιραία, με αυτόν τρόπο, το άτομο καταλήγει να κλείνεται μέσα σε ένα συγκεκριμένο περίγυρο ανθρώπων που έχουν τον ίδιο τρόπο ζωής, ώστε να δημιουργούνται διάφοροι «θύλακες τρόπου ζωής» (lifestyle enclaves), ανάλογα με την κάθε «τάξη» και το κάθε επάγγελμα. Το άτομο απομακρύνεται από τη θρησκευτική κοσμοαντίληψη, που δίνει προτεραιότητα στην αλληλεγγύη και τη συμπόνια, αλλά και από τη ρεπουμπλικανική κουλτούρα της πολιτικής συμμετοχής. Οι πολίτες δεν μπορούν να συνεισφέρουν σε τοπικό επίπεδο (με την έννοια που είχε προτείνει ο Tocqueville). Αυτό συμβαίνει γιατί υπάρχουν απόψεις του αγαθού

4. R.N. Bellah κ.ά., *Habits of the Heart*, ό.π., σ. 55-56.

που έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους, με αποτέλεσμα το άτομο να μην μπορεί να επιλέξει μεταξύ τους.

Οι συγγραφείς θέτουν αιτήματα όπως η ενεργοποίηση των πολιτών, η ειρήνη μεταξύ των φυλών και η κοινωνική αλληλεγγύη. Το ευρύτερο αίτημα είναι η φροντίδα προς τον συνάνθρωπο, σύμφωνα με τη Βίβλο και τις ρεπουμπλικανικές παραδόσεις, ώστε να μην επικρατεί πλήρως ο ατομικισμός και ο υλισμός. Είναι το ιδανικό μιας «νέας κοινωνικής οικολογίας», δηλαδή μιας «κοινωνικής» (civic) ψυχολογίας, όπου προτεραιότητα θα έχουν η κοινότητα και η δέσμευση, ώστε να δοθεί νόημα στην εργασία και νομιμοποίηση στην πολιτική, με στόχο να επανέλθει το ιδανικό των παραδοσιακών αξιών στην εκπαίδευση και να υπάρξει ενεργοποίηση στο δημόσιο βίο.

Στο δημόσιο βίο η ατομικιστική συγκρότηση του εαυτού γίνεται φανερή από την κυριαρχία του προτύπου της επιτυχημένης διευθυντικής επιστήμης. Ο επιτυχημένος μάνατζερ, ο οποίος έχει δεδομένους σκοπούς και αναζητά τα προσφορότερα μέσα για να τους επιτύχει, έχει γίνει πρότυπο συμπεριφοράς στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο. Με αυτόν τον τρόπο αποδιαιρείται κάθε έννοια σκοπών προς τις οποίες πρέπει να στοχεύει το άτομο αλλά και οι ίδιες οι αξίες τις οποίες η συμπεριφορά θα πρέπει να αντικατοπτρίζει. Οι σκοποί του βίου επιλέγονται αυθαίρετα από τον εαυτό, ο οποίος στη συνέχεια αφιερώνεται αποκλειστικά στην αναζήτηση των κατ'άλληλων μέσων. Πρόκειται για μια καταστροφική χρησιμοθηρία, η οποία χαρακτηρίζει τον ιδιωτικό και δημόσιο βίο στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες.

Η κυριαρχία του ατομικισμού αποκαλύπτεται από την επίσης καταστροφική επικράτηση ενός μοντέλου για τις ανθρώπινες σχέσεις το οποίο προϋποθέτει την ύπαρξη ενός «θεραπευτή». Το άτομο πρέπει να έρθει σε επαφή με τα «πραγματικά του συναισθήματα», ώστε να συνειδητοποιήσει τι «πραγματικά» θέλει. Οι ατομικές επιθυμίες προκύπτουν από την αυθαίρετη επιλογή σκοπών, τους οποίους το άτομο πρέπει να αρθρώσει. Στην προσπάθεια αυτή αρωγός είναι ο «θεραπευτής», ο οποίος δεν προτείνει σκοπούς του βίου και επιλογές, παρά μόνο βοηθά το άτομο να ισχυροποιήσει τις ήδη υπάρχουσες επιθυμίες του και να τις πραγματοποιήσει. Το ότι η θεραπευτική διαδικασία αφορά τον εαυτό και όχι μια κοινωνική ή μια διαπροσωπική σχέση μεταξύ του ατόμου και του κοινωνικού του περιβάλλοντος κατά τον Bellah αποτελεί άλλη μια ένδειξη

του κυρίαρχου ατομικισμού.⁵ Η διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης προσωπικότητας με άλλα λόγια δεν ξεκινά από αξίες και απόψεις του αγαθού αλλά από την πρωταρχική αξία του σεβασμού στο άτομο και την αυτονομία του. Αν όμως κριτήριο της πλήρους ανάπτυξης της ατομικότητας είναι το άτομο και οι επιθυμίες του, οι ηθικές αξίες είναι κάτι που το άτομο αυθαίρετα επιλέγει ή εγκαταλείπει, με αποτέλεσμα να ακυρώνεται το ηθικό βάρος το οποίο οι ηθικές αξίες φέρουν. Ως αποτέλεσμα, εγκαταλείπεται η αντίληψη της διαπροσωπικής σχέσης η οποία προχωρά σε μακροχρόνια δέσμευση και γάμο. Με αυτήν την έννοια, υποστηρίζουν οι συγγραφείς, το ιδανικό της αυτονομίας έχει αντικαταστήσει το ιδανικό της συνεργασίας. Γι' αυτόν το λόγο, η έννοια ενός ευτυχισμένου μέλλοντος προς το οποίο πρέπει το άτομο να προχωρήσει, αφού υπερβεί περιορισμούς και δεσμεύσεις με τη βοήθεια του ειδικού/ψυχοθεραπευτή, πρέπει να αντικατασταθεί από την αντίληψη ενός ατόμου ενταγμένου στην οικογένεια, στη γειτονιά, στην κοινότητα και στην ευρύτερη κοινότητα του έθνους.

Στα ίδια πλαίσια κινείται και επόμενο βιβλίο των συγγραφέων. Στο βιβλίο *The Good Society* (1991) περιγράφεται η επικρατούσα αντίληψη για το ποια είναι η «καλή κοινωνία» στην Αμερική.⁶ «Καλή» θεωρείται η κοινωνία που έχει σαν κύρια αξία της τον ατομικισμό, τον οποίο προωθούν όλοι οι κοινωνικοί θεσμοί. Όπως υποστηρίζεται στο βιβλίο, αν και ο φιλελευθερισμός προηγούμενων αιώνων (π.χ. ο κλασικός φιλελευθερισμός του Locke) υπερασπιζόταν τον υλισμό, δεχόταν επίσης ιδανικά όπως το «δημόσιο πνεύμα», τη θρησκεία και την οικογένεια, ιδανικά τα οποία οι σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες υποβαθμίζουν. Η κουλτούρα της εργασίας έχει αντικαταστήσει την οικογένεια, ενώ η συμμετοχή στο δημόσιο χώρο συνεχώς μειώνεται. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, πρέπει να υπάρξει ευρύτερη συμμετοχή σε όλους τους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής ζωής και επίσης πρέπει να δημιουργηθεί μια αντίληψη της εργασίας τέτοια ώστε οι επαγγελματικές υποχρεώσεις να μην έρχονται σε σύγκρουση με τις οικογενειακές.

Συμπερασματικά, η κριτική που ασκούν οι συγγραφείς στον ατομικισμό γίνεται μέσω αξιών, ατομικών και συλλογικών, δηλαδή ξεκινώντας από απόψεις του αγαθού, οι οποίες θεωρείται ότι

5. R.N. Bellah κ.ά., *Habits of the Heart*, ό.π., σ. 121-123.

6. R.N. Bellah κ.ά., *The Good Society*, Alfred A. Knopf, New York 1991.

πρέπει να λάβουν προτεραιότητα έναντι της κυριαρχίας του ατομικισμού. Η κυριαρχία της ατομικότητας και της αυτονομίας, την οποία το άτομο πρέπει να κατακτήσει, πρέπει να αντικατασταθεί από τις παραδόσεις οι οποίες παλιότερα αποτελούσαν τον κορμό της αμερικανικής αντίληψης για την ατομικότητα και τη σχέση της με το κοινωνικό σύνολο. Η επικράτηση του ατομικισμού αποδίδεται στην κυριαρχία της φιλελεύθερης ιδεολογίας, η οποία κρίνει τις συλλογικές πρακτικές ανάλογα με το αν σέβονται ή όχι την ατομική αυτονομία. Η δέσμευση στα ιδανικά της αλληλεγγύης και της κοινωνικότητας, όπως πραγματώνονται μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας και των αρμονικών κοινωνικών δεσμών, προτείνεται ως αντίδοτο στον ατομικισμό.

4. ΑΠΟΔΥΝΑΜΩΣΗ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΑΙΤΙΑ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Όλα τα παραπάνω δείχνουν καθαρά την προσπάθεια των συγγραφέων να αναλύσουν το φαινόμενο του ατομικισμού και στις δύο διαστάσεις του, ιδιωτική και δημόσια, και να δείξουν την αλληλεπίδραση των δύο επιπέδων. Οι προσεγγίσεις τους αφορούν την ανάλυση του φαινομένου και των επιδράσεών του, ενώ η αναζήτηση των αιτίων του ατομικισμού στρέφεται περισσότερο προς την αποδυνάμωση της πολιτικής συμμετοχής και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Γίνονται όμως επίσης σαφείς αναφορές σε κοινωνικά-οικονομικά αίτια του φαινομένου, κυρίως σε μεταγενέστερες της αρχικής έκδοσης του *Habits of the Heart* επεξεργασίες της κριτικής που ασκούν στον ατομικισμό.

Στο νέο Πρόλογο της δεύτερης έκδοσης (1996) του *Habits of the Heart* επισημαίνονται κοινωνικά φαινόμενα όπως η αποδιάρθρωση της οικογένειας, η αύξηση των εκτός γάμου παιδιών, κ.λπ., η ανάλυση όμως δε στρέφεται προς συντηρητικού χαρακτήρα αιτιολογήσεις, οι οποίες θα αναπολούσαν ένα χαμένο παρελθόν οικογενειακής «ομαλότητας», αντίθετα επισημαίνεται ότι τα αίτια των προβλημάτων που παρουσιάζονται πρέπει να αναζητηθούν σε κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες. Ο ατομικισμός αποκρύπτει τις υπάρχουσες ιεραρχίες χρήματος και γοήτρου και με τη σειρά του βοηθάει να εξαπλωθεί ένας «νεοκαπιταλισμός» ο οποίος περιφρονεί τους ασθενέστερους, υποστηρίζει ο Bellah. Ο ατομικισμός μάς απομακρύνει από το να αποκτήσουμε συνείδηση των ανισο-

τήτων που κυριαρχούν στην κοινωνία, συνεχίζει. Η προϋπάρχουσα βιβλική και ρεπουμπλικανική παράδοση αντίθετα θεωρούν ότι μια κοινωνία είναι υγιής όταν επιδιώκει ενεργά την άμβλυνση των ανισοτήτων. Για το λόγο αυτό θέτει το αίτημα της αναβίωσης των δύο παραδόσεων, με στόχο την άμβλυνση των διαφοροποιήσεων που εμπεριέχουν αδικίες μεταξύ των πολιτών και παράλληλα τη διατήρηση των διαφοροποιήσεων που αφορούν ηθικές δεσμεύσεις. Αντίθετα, η ηθική κουλτούρα που επικρατεί στις σύγχρονες κοινωνίες δίνει προτεραιότητα στα μέσα και όχι στους σκοπούς και εν τέλει προωθεί τον εγωισμό και τον υλικό ευδαιμονισμό. Στις σύγχρονες κοινωνίες, το σημαντικότερο μέσο, το χρήμα, ανάγεται σε σημαντικότερο σκοπό του βίου.

Για τον Bellah, η συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις βοήθειας δεν πρόκειται να λύσει όλα τα προβλήματα τα οποία υπάρχουν σε θεσμικό επίπεδο. Υποστηρίζει ότι είναι λάθος να αποδιαρθρώνεται η θεσμική πλευρά της βοήθειας προς τους φτωχούς για να το αναλάβει ο εθελοντικός τομέας, γιατί οι εθελοντικές οργανώσεις (εκκλησίες, ιδρύματα, οργανώσεις) δεν έχουν την ίδια δύναμη με τους θεσμούς. Τα οικονομικά προβλήματα δεν πρόκειται αυτομάτως να λυθούν αν αυξηθεί το κοινωνικό κεφάλαιο και η εμπιστοσύνη μεταξύ των κοινωνικών μελών. Έπειτα, στις εθελοντικές οργανώσεις συμμετέχουν πιο πολύ οι εύπορες τάξεις, οι οποίες δίνουν τη βοήθεια σε κάποιους που έχουν ανάγκη μεν αλλά ανήκουν σε σχετικά μεσαία στρώματα, και όχι στους πραγματικά φτωχούς. Επιπλέον, η συμμετοχή είναι πιο διαδεδομένη στις ανώτερες τάξεις. Οι γειτονιές είναι διαχωρισμένες μεταξύ τους και έτσι η βοήθεια από όσους μπορούν να βοηθήσουν συχνά δεν φτάνει σε εκείνους που έχουν ανάγκη. Μέσα σε κάθε γειτονιά αναπαράγονται φαινόμενα ρατσισμού και υποβάθμισης των ασθενέστερων, αφοί οι φτωχοί περιφρονούν τους φτωχότερους. Παρ' όλα αυτά, συνεχίζει ο Bellah, στις Η.Π.Α υπάρχει μια δυσπιστία απέναντι στο κράτος και στους θεσμούς του και όλοι θεωρούν δικαιότερη την αγορά, παρά την ανισότητα που εκείνη συχνά δημιουργεί. Ο στόχος της δημιουργίας ενός μεγάλου κόμματος που θα συσπείρωνε τους ασθενέστερους πολίτες και θα διεκδικούσε τα συμφέροντά τους διαψεύστηκε στο παρελθόν, αφού οποιοδήποτε κόμμα έφερε στο προσκήνιο ανάλογα αιτήματα υπονομεύθηκε, με αποτέλεσμα να εξαφανιστεί, γράφει. Για τον Bellah, η συνεχής μεγέθυνση της ανισότητας είναι συνδεδεμένη με φαινόμενα όπως η έλλειψη ενεργ-

γοποίησης και συμμετοχής σε συνδικάτα. Οι πολίτες δεν συμμετέχουν στην πολιτική ζωή, υπάρχει συνεχής υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων και αποδυνάμωση της πολιτικής ενεργοποίησης, με την έννοια της διεκδίκησης αιτημάτων σε οποιοδήποτε επίπεδο της δημόσιας ζωής. Ακόμα και η μεσαία τάξη, η οποία είχε προνομιακή θέση όσον αφορά τη διεκδίκηση των συμφερόντων της, έχει καταλήξει να συμμετέχει ενεργά μόνο σε εκκλησιαστικές συναντήσεις και να διεκδικεί στέλνοντας ατομικά γράμματα διαμαρτυρίας.

Παρατηρούμε ότι αν και ο Bellah δίνει προτεραιότητα στα μη υλικά αίτια, δηλαδή αντιλαμβάνεται την επικράτηση της ατομικιστικής κουλτούρας ως αίτιο των κοινωνικών προβλημάτων στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο, ωστόσο επισημαίνει τη σημασία που έχουν τα οικονομικά φαινόμενα και οι κοινωνικοί θεσμοί και αντιλαμβάνεται ότι συχνά η αποσιώπηση της σημασίας των παραπάνω φαινομένων οδηγεί σε μεγαλύτερη θεσμική και ηθική αποδιάρθρωση. Τα ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα και οι ιδιαιτερότητες της Αμερικανικής κοινωνίας συνηγορούν στο να στρέφεται η ανάλυση προς το άτομο και τη δική του ηθική συγκρότηση και κίνητρα. Η κύρια έννοια μέσω των οποίων προσεγγίζει τα κοινωνικά φαινόμενα είναι η «αλληλεγγύη». Όπως υποστηρίζει, οι «νεοσυντηρητικοί», όπως τους ονομάζει, δίνοντας για παράδειγμα τον Allan Bloom, έναν διανοούμενο ο οποίος επίσης ασχολήθηκε με την ηθική και πολιτισμική κρίτική της Αμερικανικής κοινωνίας, θεωρούν ότι το ενδιαφέρον των φιλελεύθερων για τα προνοιακά επαγγέλματα, δηλαδή εκείνα που έχουν να κάνουν με τη «φροντίδα», είναι υποκριτικό και στοχεύει στην διαιώνιση της ανισότητας, επειδή αντιμετωπίζει τους αποδέκτες της πρόνοιας ως θύματα. Ο Bellah θεωρεί ότι αυτή η αντιμετώπιση υποβαθμίζει ακόμα περισσότερο τα προνοιακά επαγγέλματα και δείχνει κυνισμό, αφού η φροντίδα θα έπρεπε να δηλώνει πρώτα απ' όλα ηθική υπευθυνότητα.⁷ Αυτήν την κριτική στο επιχείρημα των νεοσυντηρητικών, που αντιμετωπίζει την πρόνοια ως ελεημοσύνη, έχουν διατυπώσει επίσης οι φιλελεύθεροι και οι μαρξιστές: οι νεοσυντηρητικοί απορρίπτουν τις προνοιακές πολιτικές, θεωρώντας ότι εκείνες προσβάλλουν τους δικαιούχους της πρόνοιας, και

---

7. R.N. Bellah, «Understanding Care in Contemporary America», στο S. S. Phillips - P. Benner (επιμ.), *The Crisis of Care. Affirming and Restoring Caring Practices in the Helping Professions*, Georgetown University Press, Washington D.C. 1994, σ. 24-25.

για αυτό θεωρούν ότι η αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων θα μπορούσε να γίνει μέσω της φιλανθρωπίας. Η κριτική του ατομικισμού που ο Bellah διατυπώνει συμπαρατάσσεται στο σημείο αυτό με τους φιλελεύθερους και τους μαρξιστές και όχι με τα συντηρητικού χαρακτήρα επιχειρήματα, τα οποία επίσης ασκούν κριτική σε κοινωνικά φαινόμενα. Ωστόσο, παραμένει το γεγονός ότι η αντιμετώπιση του ατομικισμού την οποία προτείνει είναι στο μεγαλύτερο μέρος της ηθική. Η ηθική κριτική των ατομικών κινήτρων, την οποία ασκεί, σκοπεύει να ενθαρρύνει αλληλέγγυους τρόπους δράσης και συμπεριφοράς. Για τον Bellah, οι υπερασπιστές της οικονομίας της αγοράς πρέπει να αναγνωρίσουν τη σημασία της «πολιτικής αρετής» (civic virtue) για τη διατήρηση και ευδοκίμηση ενός σύγχρονου δημοκρατικού πολιτεύματος. Η ενδυνάμωση της πολιτικής αρετής όμως αντιμετωπίζεται περισσότερο ως ατομική ευθύνη.

5. ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ

Όπως προαναφέρθηκε, ο Bellah παρατηρεί ότι η συμμετοχή στις θρησκευτικού χαρακτήρα εκδηλώσεις είναι η μόνη που δεν έχει αποδυναμωθεί, τουλάχιστον όχι στο βαθμό που έχει συμβεί με άλλες μορφές συμμετοχής. Η συμμετοχή στις κοινωνικές ενώσεις, την οποία προτείνει, περιλαμβάνει κατεξοχήν τη συμμετοχή στις εκκλησιαστικές συναντήσεις. Για τους συγγραφείς, η θρησκεία αντιμετωπίζεται περισσότερο ως κοινωνικό φαινόμενο, παρά ως πίστη ή μεταφυσική άποψη. Γι' αυτό και ασκούν κριτική σε μια «προσωπική» αντίληψη του θρησκευτικού συναισθήματος, την οποία ονομάζουν «Sheilaism»: μία από τους συμμετέχοντες στην έρευνα, στην οποία έδωσαν το όνομα «Sheila», στη συνέντευξή της υποστήριξε μία δική της προσωπική έννοια θρησκείας, που αφορούσε δικές της προσωπικές μεταφυσικές ανησυχίες και δεσμεύσεις. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, η στάση αυτή δεν είναι η άποψη για τη θρησκεία η οποία παραπέμπει στις «βιβλικές» παραδόσεις, την αναβίωση των οποίων υπερασπίζονται, αλλά μάλλον εντάσσεται στον κυρίαρχο «εκφρασιακό ατομισμό» (expressive individualism), στον οποίον ασκούν κριτική. Το είδος αυτό του ατομισμού είναι ένας από τους τρόπους αντίληψης του εαυτού και της σχέσης του με το κοινωνικό περιβάλλον που έχει επικρατήσει στη σύγχρονη κουλτούρα. Η αντίληψη της θρησκείας την οποίαν υποστηρίζουν είναι εκείνη που συνδέεται με τη συμμετοχή, κάνοντας τους ανθρώπους να βγαίνουν

από την αποξένωσή τους και να συμμετέχουν όλοι από κοινού.

Για να κατανοήσουμε το ρόλο τον οποίο έχει η θρησκεία στη συγκεκριμένη συζήτηση, πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας ότι ο εκκλησιασμός στην Αμερική αποτελεί, εκτός από μια θρησκευτική εκδήλωση, επίσης μια κοινωνική εκδήλωση όπου συναντιούνται τα μέλη της τοπικής κοινότητας. Αυτό το είχε εντοπίσει και ο Tocqueville, γι' αυτό εξέτασε τη θρησκεία ως ένα ιδιαίτερο για την Αμερική φαινόμενο, το οποίο συνέβαλε στη συμμετοχή στα κοινά και στην αντιμετώπιση της αποξένωσης που προέκυπτε από την κατοχύρωση της δημοκρατικής ισότητας. Στο άρθρο του «Civil Religion in America» (1967), το οποίο μάλιστα είχε επηρεάσει το δάσκαλό του, T. Parsons, ο Bellah περιέγραψε τον τρόπο με τον οποίον η δημοκρατία των Η.Π.Α., μιας χώρας της οποίας το Σύνταγμα περιορίζει τη θρησκεία στην ιδιωτική σφαίρα, συγκροτήθηκε με θρησκευτικούς όρους, αναφερόμενος σε πολιτικές και ηθικές αξίες του έθνους, τις οποίες οι Thomas Jefferson, James Madison, George Washington, Abraham Lincoln σε διάφορα κείμενά τους θεμελίωσαν με θρησκευτικού χαρακτήρα αναφορές.⁸ Η αντίληψη της θρησκείας που μελετάται εδώ προσεγγίζεται κοινωνιολογικά, ως κοινωνικό φαινόμενο που επηρεάζει την κοινωνική και πολιτική ζωή. Η κοινωνική αντίληψη της θρησκευτικότητας συνδέεται με την έννοια της «πολιτικής συμμετοχής», στην οποία η θρησκευτικότητα συνεισφέρει.

6. Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ

Η κριτική του ατομισμού και η ακόλουθη πρωτοκαθεδρία του αγαθού από την οποία ξεκινάει ο Bellah αντιμετώπισε την κριτική των φιλελευθέρων. Για τον φιλελεύθερο Stephen Macedo, η άποψη του Bellah ότι ο ατομικισμός έχει αποδιαρθώσει τις απόψεις του αγαθού, και γι' αυτό πρέπει να εγκαταλειφθεί, είναι υπερβολική. Στόχος κατά την άποψή του θα έπρεπε να είναι η ισορροπία μεταξύ εγωιστικών και αλληλέγγυων κινήτρων της ατομικής και κοινωνικής συμπεριφοράς, η ενεργοποίηση και η ενδυνάμωση της δημοκρατικής αυτοκυβέρνησης. Συμφωνεί ότι η κριτική του Tocqueville

8. R.N. Bellah, «Civil Religion in America», *Daedalus*, τόμ. 96, τχ. 1, χειμώνας 1967, σ. 1-21.

στη δημοκρατία μπορεί να αποτελέσει την κατεύθυνση στην οποία θα στραφούμε, ώστε να υπερασπιστούμε τις υπάρχουσες ενδιάμεσες ενώσεις, (για παράδειγμα διάφορες εθελοντικές ενώσεις πολιτών και την αυτοδιοίκηση), με σκοπό να διαμορφώσουμε με τέτοιο τρόπο τα εγωιστικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης ώστε να μετριαστούν.⁹ Ο φιλελευθερισμός δίνει έμφαση στην ατομικότητα και τη δημοκρατική συμμετοχή. Δεσμεύεται υπέρ της πρωτοκαθεδρίας των δικαιωμάτων και αντιλαμβάνεται τα φιλοσοφικά επιχειρήματα που ξεκινούν από την πρωτοκαθεδρία της αρετής ως λανθασμένα ως προς τις προϋποθέσεις τους, γιατί αν η ανάλυση ξεκινά από απόψεις του αγαθού υπάρχει ο κίνδυνος να μην δοθεί σεβασμός στο άτομο και τα δικαιώματά του.

Όπως περιγράφει ο Bellah σε μια αποτίμηση των κριτικών που δέχθηκε για το *Habits of the Heart*,¹⁰ η πρόσληψη του *Habits* ήταν αρνητική και από τους διανοούμενους της «δεξιάς», (αναφέρει τους Richard Neuhaus και Robert Nisbet). Ο Bellah γράφει ότι συμφωνεί με τη δεξιά όσον αφορά τη σημασία της οικογένειας, της γειτονιάς και των ενδιάμεσων κοινωνικών ενώσεων, ωστόσο θεωρεί ότι εν τέλει η διαφωνία των δεξιών διανοουμένων οφείλεται στο ότι το βιβλίο του ασκεί κριτική στην αγορά. Η πρωτοκαθεδρία την οποία εν τέλει η δεξιά δίνει στην αγορά είναι η ειδοποιός διαφορά του δικού του επιχειρήματος με τους διανοούμενους που την εκπροσωπούν, συνεχίζει. Αλλά, όπως υποστηρίζει ο Bellah, και η αριστερά κατέκρινε το βιβλίο λόγω της σημασίας που το βιβλίο δίνει στη θρησκεία. Οι έγχρωμοι διανοούμενοι (π.χ. ο Cornell West) τον κατέκριναν γιατί θεώρησαν ότι δεν συμπεριλαμβάνονταν αρκετοί έγχρωμοι συμμετέχοντες στην έρευνα που έγινε στα πλαίσια του εν λόγω βιβλίου. Όσον αφορά την κριτική αυτή, ο Bellah δηλώνει ότι την αποδέχεται και αναγνωρίζει ότι όντως η έρευνά του δεν υπεισέρχεται σε συμπεράσματα που αφορούν την επίδραση του παράγοντα της φυλής.

Η πολιτική συμμετοχή, όπως γίνεται αντιληπτή στο βιβλίο *Habits of the Heart* και σε ανάλογα έργα των συγγραφέων, αφορά τη συμμετοχή σε τοπικές κοινωνικές ενώσεις. Αυτού του είδους η

9. S. Macedo, «Capitalism, Citizenship and Community», *Social Philosophy and Policy*, τόμ. 6, τχ. 1, 1988-9, σ. 113.

10. R.N. Bellah, «Reading and Misreading *Habits of the Heart*», *Sociology of Religion*, τόμ. 68, τχ. 2, 2007, σ. 189-190.

συμμετοχή κατακρίθηκε για τον «κοινοτιστικό» χαρακτήρα της, διατυπώθηκε δηλαδή η άποψη ότι η «μικρής εμβέλειας» κοινωνική συμμετοχή λίγο συνεισφέρει στις πολιτικές αποφάσεις οι οποίες λαμβάνονται σε κυβερνητικό επίπεδο και αλληλεπιδρούν με αποφάσεις που αφορούν την οικονομία, με αποτέλεσμα η συμμετοχή σε τοπικά συμβούλια και ενώσεις απλά να δίνει την ψευδαίσθηση της συμμετοχής. Εκτός από την έννοια της πολιτικής, οι κριτικές στο *Habits of the Heart* αφορούσαν επίσης την έννοια μιας κλειστής, γεωγραφικά προσδιορισμένης κοινότητας την οποία κατηγορήθηκαν ότι αντιλαμβάνονταν σε αντιπαράθεση με τα δικαιώματα. Οι συγγραφείς, στο βιβλίο τους *The Good Society*, επιχειρώντας να αντιμετωπίσουν αυτές τις κριτικές, εγκατέλειψαν την έννοια της κοινότητας, αντικαθιστώντας την με τους «θεσμούς» (institutions). Κατά τα λεγόμενα του Bellah, οι συγγραφείς είχαν αναγνωρίσει όλα τα παραπάνω ζητήματα ήδη από το *Habits of the Heart*.¹¹ Σε ένα από τα καταληκτικά κεφάλαια του παραπάνω βιβλίου με τον τίτλο «Η Εθνική Κοινωνία», αντιπαρατίθεται το πνεύμα των κατά τόπους συμφερόντων με το πνεύμα του κοινού αγαθού του έθνους, ο συμβιβασμός των οποίων υπήρξε αίτημα από την εποχή του Madison. Εκεί οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι κατά τη διάρκεια της Αμερικανικής ιστορίας, διάφορα οικονομικά και κοινωνικά μοντέλα από τον «Λαϊκισμό» (Populism) μέχρι την «Οικονομική Δημοκρατία» προσπάθησαν να συμβιβάσουν το ατομικό με το συλλογικό συμφέρον. Ο «νεοκαπιταλισμός» του Ρήγκαν αλλά και ο «κοινωνικός (welfare) φιλελευθερισμός» του Κέννεντυ, όπως ο Bellah αποκαλεί τα παραπάνω ιδεολογικά-πολιτικά ρεύματα, έδωσαν διαφορετικές απαντήσεις στο ζήτημα αυτό, δίνοντας λιγότερη ή περισσότερη βοήθεια στους κοινωνικά ασθενέστερους. Κατά τους συγγραφείς, και στις δύο περιπτώσεις η βοήθεια αφορούσε την επιδίωξη των ατομικών συμφερόντων, ενώ εκείνο που λείπει είναι ένα ηθικό και κοινωνικό πρόγραμμα που θα προωθούσε το κοινό αγαθό, δηλαδή το «δημόσιο πνεύμα» και τη «δημόσια αρετή», όπως εκείνα βρίσκουν την έκφρασή τους στο πολιτικό πεδίο. Με αυτόν τον τρόπο αντιλαμβάνονται ότι η πολιτική δεν θα αφορά πλέον τη διαχείριση ατομικών συμφερόντων αλλά τη συλλογική αντίληψη για την πολιτική αρετή. Η έκκληση για τη δημόσια αρετή και το κοινό αγαθό είναι

---

11. Στο ίδιο, σ. 191.

ουσιαστικά η πρόταση των συγγραφέων, η οποία στρέφεται στην αλληλέγγυα και πατριωτική αντιμετώπιση των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων. Όμως η ηθική νομιμοποίηση του αιτήματος δεν καθιστά τις λύσεις που προτείνονται πιο σαφείς. Η επίκληση στο κοινό αγαθό αποτελεί τον πυρήνα της κριτικής στον ατομικισμό με όλες τις ανεπάρκειες που εκείνη μπορεί να έχει. Η αντιμετώπιση του ατομικισμού επαφίεται στην εθελοντική μεταστροφή των συνειδήσεων, χωρίς βέβαια αυτός ο προσανατολισμός να ακυρώνει τη σημασία των κοινωνικών αιτημάτων τα οποία και ο ίδιος ο Bellah θέτει και προσπαθεί να αντιμετωπίσει σε μεταγενέστερες επεξεργασίες της κριτικής του.